

ПАНЯЦЕ І КРЫНІЦЫ МОЎНАЙ НОРМЫ

Буталенка Ганна

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

Албур А.А. – магістр філ. навук

Разглядаецца паняцце моўнай нормы як аспекту разгляду сістэмы мовы (найперш яе літаратурнай формы). Паказана важнасць разумення таго, што варта лічыць крыніцай нормы.

З уяўлення пра мову як сістэму вынікае важнасць паняцця моўнай нормы: устойлівасць, упарадкаванасць адзінак грунтуецца на вызначальных правілах. Але важна адзначыць, што норма з'яўляецца адначасова і **ўласна-лінгвістычнай**, і **сацыяльнай**, і **сацыяльна-гістарычнай катэгорыяй**. Сацыяльны аспект нормы выяўляецца не толькі ў адборы і фіксацыі з'яў, але і ў сістэме іх ацэнак (правільна – няправільна, дарэчна – недарэчна).

Існуе тры падыходы да даследавання мовы як сістэмы: **апісальны**, **нарматворчы**, **генератыўны**. **Апісальны падыход** фіксуе тое, што ёсць у маўленчай практыцы, а значыць, існуе і ў мове, можа быць часткай моўнай сістэмы. Такі падыход да беларускамоўнага матэрыялу ілюструе, напрыклад, слоўнік І. Насовіча «Словарь белорусского наречия» (1870 г.). **Нарматворчы падыход** у ідэале грунтуецца на назіраннях за маўленнем узорных носьбітаў мовы, прадугледжвае вылучэнне тыповых заканамернасцей ужывання моўных адзінак і фарміраванне норм літаратурнай мовы. У якасці прыкладу прывядзём этапную для станаўлення сучаснай беларускай літаратурнай мовы падзею – выхад «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча (1918 г.), які, дарэчы перасцерагаў ад «партызанскіх» змен у правілах, калі ў якасці нормы могуць быць прапанаваны аднаасобныя суб'ектыўныя погляды. Мэтай **генератыўнага падыходу** з'яўляецца стварэнне лагічна несупярэчлівай мадэлі мовы, каб у выніку ажыццяўлення пэўных маўленчых дзеянняў атрымаўся зразумелы тэкст. Такі падыход важны для распрацоўкі сістэм штучнага інтэлекту. У якасці прыкладу назавём вядомую Граматыку Паніні (5-4 стст. да н.э.) – апісанне санскрыту, якое мела на мэце даць звесткі, неабходныя для пабудовы правільных рытуальных тэкстаў і мела выгляд рээстра адзінак і правіл іх спалучэння.

Сацыяльна-гістарычная катэгорыя моўнай нормы ўваходзіць у рад норм і звычайў, прадстаўленых у грамадстве ў розныя перыяды яго развіцця. Паміж літаратурнай нормай і рэальным ужываннем мовы заўсёды ёсць большыя або меншыя разыходжанні, якія залежаць ад гістарычнага перыяду развіцця, а таксама ад асаблівасцей моўнай сітуацыі. Напрыклад, С.А. Важнік даследуе канструкцыю з быццяна-дэлібератыўным

занчэннем *ідзе(цца) аб/пра*. У пачатку ХХ ст. у літаратурным маўленні выкарыстоўвалася б канструкцыя накшталт **Мне ідзе аб нормах мовы*, узнікляя, верагодна, пад уплывам польскай мовы. Аднак далей адбылася беларусізацыя, адаптацыя канструкцыі: *Ідзецца пра нормы мовы*. У традыцыях нармаванкі, аднак, выраз можа выглядаць інакш: *Гаворка ідзе пра нормы мовы*. Даследчык робіць выснову пра сацыякультурную маркіраванасць сінтаксічных адзінак [1].

Моўная норма – гэта гістарычна прынятая моўным калектывам сукупансць найбольш пашыраных функцыянальна даскладных варыянтаў адзінак розных ўзроўнях – фанетыкі, лексікі, марфалогіі, сінтаксісу [2, с. 40]. Нормы літаратурнай мовы забяспечваюць яе адзінства, яны абавязковыя для ўсіх, хто карыстаецца беларускай мовай. Адзінства нормаў робіць літаратурную мову даступнай і зразумелай для жыхароў усіх рэгіёнаў Беларусі.

Вывучаючы любую мову, мы найбольш часу прысвячаем знаёмству з яе самымі рознымі нормаўмі. Калі мы гаворым пра правільнасць маўлення, найперш маем наўвазе адпаведнасць маўлення паўзроўневым нормам мовы: арфаэпічным, акцэнталагічным, арфаграфічным, лексічным, словаўтваральным, фразеалагічным, граматычным, пунктуацыйным, стылістычным.

Правільнасць маўлення, угрунтаваная на веданні і выкарыстанні моўных норм, лічыцца важнай часткай іміджу, ацэньваецца прэстыжна. Задача маўлення – быць зразумелым для канкрэтнага адрасата, якраз гэтаму дапамагае арыентацыя на прынятыя моўныя нормы.

Фарміраванне нормы літаратурнай мовы часта з’яўляецца вынікам свядомага нармалізатарскага ўплыву. У выніку такой дзейнасці мы маем магчымасць звяртаць сваё маўленне з афіцыйна прынятымі крыніцамі: слоўнікамі, граматыкамі, падручнікамі, зборнікамі правіл. Аднак норма, змены ў ёй могуць быць вынікам стыхійнай самаарганізацыі. Для пачатковага перыяду існавання сучаснай беларускай літаратурнай мовы якраз характэрна такая стыхійнасць. Калі мы бачым у арыгінальных выданнях ранняга перыяду станаўлення сучаснай беларускай літаратурнай мовы тое, што сёння лічыцца памылкай, то такое маўленне для канца ХІХ ст. – пачатку ХХ ст. варта лічыць правільным. Так склалася само, стыхійна. Аналагічна як і сёння мы ацэньваем дыялектнае маўленне: правільнасць фарміруецца на аснове інтуітыўнага ўяўлення і падтрымліваецца паўтаральнасцю.

У любым выпадку якаснае і прадукцыйнае падтрыманне норм мовы магчыма толькі праз карыстанне імі ў маўленчай практыцы: узус канчаткова зацвярджае моўную норму. Аднак узус здольны змяняць моўную норму паводле прынцыпу «большасць не можа памыляцца». Паказальна ў гэтым плане апытанка Telegram-канала «Onliner па-беларуску»: «Якое слова з прапанаваных – *цяпер* ці *зараз* – вы б ужылі на месцы пропуску? “Можам стэлефанавацца?” – “Я ... заняты, давай трошкі пазней”» [3]. 26% адказалі *цяпер*, а 74% адказалі *зараз* (1442 галасы). Чытаем каментарый-даведку: «*Цяпер* і *зараз* у слоўніках падаюцца як абсалютныя сінонімы ў адным са значэнняў, аднак у даведніках па культуры мовы і літаратурнай праўцы бачым парады не карыстацца словам *зараз*, калі яно абазначае ‘*цяпер*, у сучасны момант’. Чаму так? Праз тое, што слова *зараз* мае больш значэнняў, яго ўжыванне пераважае ў мове, да таго ж яно не заўсёды можа дакладна паказваць на дзеянне, якое адбываецца ў сучасны момант. Ну а слова *цяпер* на гэтым фоне нібы губляецца і менш выкарыстоўваецца на сваім месцы. Ведайма пра такія нюансы, што апісваюць мовазнаўцы: *цяпер* традыцыйна ўжывалася і, як нам раець, павінна ўжывацца тады, калі нешта адбываецца ў гэты самы момант, у цяперашнім часе; *зараз* – калі гутарка вядзецца пра будучы час, пра нешта, што павінна хутка адбыцца. Параўн.: *цяпер* працую, але *зараз* прывязуць піцу – буду вячэраць» [3].

Вельмі важна разумець, што з’яўляецца крыніцай нормы, а таксама ўмець карыстацца даведчай літаратурай. Часта можна сустрэць выразы «акадэмічная граматыка», «акадэмічны слоўнік» – гэта значыць, што выданні падрыхтаваны аўтарскімі калектывамі кваліфікаваных даследчыкаў НАН Беларусі. Па такіх крыніцах варта вывучаць правілы сучаснай беларускай літаратурнай мовы і правяраць правільнасць маўлення. У выходных даных выданняў паведамляецца інфармацыя пра арганізацыю, у якой падрыхтаваны даведнік. Акрамя акадэмічных слоўнікаў, існуюць апісальныя: канечне, любы слоўнік ці вучэбны дапаможнік мусяць утрымліваць дакладную інфармацыю, але ў выпадку разыходжання з акадэмічнымі крыніцамі правільным трэба лічыць варыянт, прыведзены ў апошніх. Апісальныя слоўнікі і ішныя даведнікі без нарматыўнага статусу могуць змяшчаць цікавыя прапановы і назіранні за актуальным маўленнем.

Падрыхтоўка акадэмічных слоўнікаў і граматык – справа адказная і карпатлівая, гэта аб’ёмная і працяглая ў часе праца, а таксама затратная. Таму сёння далёка не заўсёды ёсць магчымасць мець пад рукой падобныя выданні, асабліва калі гаворка ідзе пра кнігі 40-гадовай даўнасці. Патрэбныя матэрыялы, аднак, можна знайсці анлайн: Граматыка беларускай мовы ў 2-х тамах (1962–1963), Беларуская граматыка ў 2-х тамах (1985–1986) [4]; арфаграфічныя, граматычныя і інш. слоўнікі [5]; тлумачальныя, гістарычныя, этымалагічныя, руска-беларускія слоўнікі [6]. Калі патрэбна праверыць правапіс, то найлепш шукаць спасылкі на Беларускі арфаграфічны слоўнік і Слоўнік беларускай мовы; калі патрэбна праверыць правапіс канчаткаў трэба карыстацца граматычным слоўнікам: ёсць асобная серыя граматычных слоўнікаў па часцінах мовы (Граматычны слоўнік назоўніка, дзеяслова, прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя) [5].

Акрамя самастойнай працы з першакрыніцамі моўных норм, можна звярнуцца да сэрвісаў моўнай дапамогі, якія дапамагаюць пазбягаць памылак у беларускамоўных тэкстах, правяраючы ваш тэкст анлайн (напрыклад, [7]). Яшчэ адзін сэрвіс: Дапамога па беларускай мове [8]. Рэдактары суполкі адказваюць на розныя пытанні ўдзельнікаў, звязаныя з культурай маўлення і правільнасцю, праводзячы міні-даследаванні па задзеных карстальнікамі пытаннях.

Часта пры выкарыстанні анлайн-перакладчыкаў дапускаюцца памылкі. Напрыклад, калі мы напішам у анлайн-перакладчык словазлучэнне *открыть глаза*. Ён перакладзе як *адкрыць вочы*, але гэта не найлепшы варыянт, у даведніках па культуры маўлення прыводзяцца рэкамендацыі ў гэтым выпадку ўжываць іншы дзеяслоў – *расплюшчыць* вочы. Гэта адзі з прыкладаў, як сэрвісы анлайн-перакладу збядняюць маўленне, нівеліруюць ідыяматычнасць мовы.

На прыкладах паглядзім, дзе можна пазбягаць слова з найбольш агульным значэннем *адкрыць*, замест гэтага карыстаючыся дзеясловамі, якія перадаюць сэнс выказвання больш дакладна: *адчыніць фортку, адмакнуць дзверы (замкнуць дзверы), адкаркаваць бутэльку (закаркаваць бутэльку)*. А ў гэтых кантэкстах менавіта слова *адкрыць* будзе якраз на сваім месцы: *адкрыць радовішча карысных выкапняў, адкрыць таямніцу*. А таксама *адкрыць і закрыць акно на рабочым стале камп'ютара*.

Часцяком анлайн-перакладчыкі перакладаюць вырваныя з кантэксту словы або выразы, з-за чаго пакутуе змест выказвання. Бо машыны – гэта не людзі, яны не могуць адчуваць усе адценні значэнняў таго ці іншага слова. Таму такія сэрвісы як Google, Yandex перакладчыкі не лічацца крыніцамі нормы.

Як адзначае І.І. Караткевіч, «Норма мае двухбаковы характар: з аднаго боку, яна заключае ў сабе аб'ектыўныя ўласцівасці мовы, з другога – сацыяльны моўны густ, грамадскую ацэннаснасць» [9, с.9]. Таму на кожным карыстальніку ляжыць адказнасць фарміравання ўласнага моўнага густу, чуцця мовы, умення крытычна і сістэмна мысліць, карыстацца даведанымі крыніцамі. Бо ў рэшце рэшт усё гэта і фарміруе жывую моўную норму. Варта актыўна паказваць прэстыжнасць ведання норм мовы, стымуляваць цікавасць да знаёмства з нарматыўнымі крыніцамі, рабіць іх даступнымі для шырокага карыстання.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Важнік, С.А. Канструкцыя ідэяца аб/пра ў беларускай мове / С.А. Важнік // *Национальные культуры в межкультурной коммуникации (Новая парадигма охраны культурного и природного наследия)* : сб. науч. ст. по материалам IV Междунар. науч.-практ. конф., Минск (11–12 апреля 2019 г.) / редкол.: Т.С. Супранкова (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Колорград, 2019. – С. 230-236.
2. Шкраба, І.Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове : структурна-граматычны і функцыянальна-дынамічны аспекты / І.Р. Шкраба. – Мінск : Асар, 2004. – 239 с.
3. *Onliner па-беларуску* [Электронны рэсур]. – Рэжым доступу : t.me/onlinerbel. – Дата доступу : 24.02.2023.
4. *Беларуская палічка* [Электронны рэсур]. – Рэжым доступу : <https://knihi.com/slouniki.html>. – Дата доступу : 24.02.2023.
5. *Slounik.org* [Электронны рэсур]. – Рэжым доступу : <http://slounik.org/>. – Дата доступу : 24.02.2023.
6. *Verbum* : анлайнавы слоўнік [Электронны рэсур]. – Рэжым доступу : <https://verbum.by/>. – Дата доступу : 24.02.2023.
7. *Праверка правапісу* [Электронны рэсур]. – Рэжым доступу : <https://bnkorporus.info/spell.html>. – Дата доступу : 24.02.2023.
8. *Дапамога па беларускай мове* [Электронны рэсур]. – Рэжым доступу : <https://vk.com/adkazy>. – Дата доступу : 24.02.2023.
9. . Караткевіч, І.І. Беларуская лексія і граматыка : моўная стыхія і моўная норма : дапаможнік / І.І. Караткевіч, С.А. Важнік, В.І. Уласевіч, В.І. Караткевіч. – Кіеў : Видавництво Ліра-К, 2018. – 140 с.